

МАМБЕТАКУНОВА Б.А.
ш. Бишкек, Кыргызстан
Cuteangel1994@mail.ru

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ ЖАНА
МАМИЛЕ ФОРМАЛАРЫНЫН.
ТҮРКЧӨ-КЫРГЫЗЧА ШАЙКЕШТИГИ**

Аннотация. Кыргыз жана түрк тилиндеги мамиле формаларынын колдонулушун, шайкештигин, аларды уюштуруучу мүчөлөрдүн жалпылыктары менен айырмачылыктарын иликтөө деп табылат. Мамиле формаларынын уюштуруучу мүчөлөрдү салыштырып караганда байкалат.

Түйүндүү сөздөр: субъект; сүйлөм тутуму; объекти; этиш;

МАМБЕТАКУНОВА Б.А.
с. Bishkek, Kyrgyzstan

**RELATIONSHIPS OF KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES AND FORMS OF
VERBS.
TURKISH-KYRGYZ COMPATIBILITY**

Annotation. The study of the use and compatibility of forms of communication in the Kyrgyz and Turkish languages, the differences and differences between their constituent members. When comparing the constituent members of the forms of communication, it is observed that they have changed both phonetically and numerically.

Keywords: subject; sentence system; objects; verb.

Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген сөздөр этиш деп аталат [Абдувалиев, Садыков 1997: 160].

Түрк тилиндеги сөздөрдүн орчундуу бөлүгү этишке таандык. Ушунун өзү эле этиш түркүмүндөгү сөздөрдүн пикир алышууда аткарган кызматы өзгөчө экендигинен кабар берип турат. Тактап айтканда, этиш сөздөрдүн лексикалык семантикасы тике же кыйыр түрдө башка түркүмдөгү сөздөрдүн, өзгөчө зат атоочтордун синтаксистик валенттүүлүгүн аныктап, алардын кайсы учурда кандай сүйлөм тутумунда келишин шарттайт. Маселен, түркчөдөгү *уу* (укта) деген этишти алсак, бул этиш сүйлөм ичинде кабарланган *уу* так абалынын субъектисин шарттап, *kim uudu?* Деген суроого жооп берген сөздүн колдонулушун милдеттүү түрдө талап кылат. Сал.:

Kim uudu? - Ким уктады?

Çocuk uudu. - Бала уктады.

Бирок ошол эле учурда ууу- этиши катышкан сүйлөмдө берилген абалдын объектисин билдирген башка бир сөздүн колдонулушуна аталган этиштин мааниси жол бербейт. Бул биринчиден.

Экинчиден, ушул эле максатта kes- этишин алсак, сүйлөм ичинде бул сөздүн мааниси кыймыл-аракеттин субъектисинин да, объектисинин да болушун шарттайт. Ансыз андан алынган сүйлөм да синтаксистик жактан бүтүндүккө жетпей калаар эле. Сал.:

Çocuk ekmeği kesti. – Бала нанды кести.

- Kim ekmeği kesti? - Ким нанды кести?

- Çocuk (субъект) ekmeği kesti -Бала (субъект) нанды кести

- Çocuk neyi kesti? - Бала эмнени кести?

- Çocuk ekmeği (объект) kesti. –Бала нанды (объект) кести.

Ошентип, этиш сөздөр болочок сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат.

Түрк тилинде этиштин төрт категориясы бар [Banguoglu 1986: 411 б.; Кононов 1956: 190]. Алар төмөнкүлөр:

Мамиле категориясы (çatı)

Ыңгай категориясы (kipler)

Чак категориясы (zamanlar)

Жак категориясы (kişi ekleri)

Түрк тилинде этиштер терс формада да айтылат.

Этиштин терс формасы

Кыймыл-аракеттин аткарылышына, орундалышына, жүрүшүнө, заттардын ар түрдүү ал- абалда болушуна терс маани берген этиштер этиштин терс формасын (түрк. olumsuzluk) түзөт [Абдувалиев, Садыков 1997: 166].

Кыргыз тилинде этиштин терс формасы -ба мүчөсүнүн, же болбосо жок, эмес, элек деген сөздөрдүн этиштерге кошулуп айтылышы аркылуу жасалат. Мисалы: алба, иштебе, ойлобо, сүйлөбө, келген жок, келген эмес, келген элек ж.б.

Түрк тилинде кыргыз тилиндегидей эле этиштин бул формасы эки жол менен уюшулат:

-ma/-me мүчөсүн жалгоо аркылуу;

değil (эмес) сөзүнүн этиш же атооч сөздөрдөн кийин келип кошулуп айтылышы аркылуу.

-ma/-me мүчөсү этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин болуп өткөнүнө же аткарылышына терс маани берет.

Мисалы:

O bana mektup yazmady. Ал мага кат жазбады.

Seninle konuşmuyorum. Сени менен суйлошпоймун.

Yemegi Ayşe hazırlamıyor. Тамакты Айша жасабайт.

Мындай учурда басым терс формадагы мүчөгө түшпөй, өзүнөн мурдакы муунга түшөт.

Мисалы:

okumadı окубады

görmedi көрбөдү

bakmıyor карабай жатат

gitme барба
konuşmuyor сүйлөбөй жатат
dönmüyor кайтпай жатат
sevmemiş сүйбөптүр
söndürmeysek өчүрбөйт
istemez каалабайт ж.б.

Этиштин терс формасы değil сөзүн катар айтуу аркылуу да жасалат [Кононов 1956: 497]

yazacak değil жазбайт
satacak değil сатпайт
atabilmiş değil ыргыта алган жок ж.б
Бул сөз баяндоочтук өңүткө келген атооч сөздөн кийин да келе берет:
Ben genç değilim Мен жаш эмесмин
Sen memur değilsin Сен кызматчы эмессиң
O köylü değildir Ал айылдык эмес.

Мамиле категориясы

Кыймыл-аракеттин субъектиси менен объектисинин ошол кыймыл-аракетке болгон катышын көрсөткөн категория мамиле категориясы деп аталат.

Түрк тилинде кыргыз тили сыяктуу эле мамиле категориясынын беш түрү бар [Banguoğlu 1986: 411]

Негизги мамиле - Yalın çatı
Туюк мамиле - Edilgen çatı
Өздүк мамиле - Dönüslü çatı
Кош мамиле - İşteş çatı
Аркылуу мамиле - Ettiren çatı

Негизги мамиле

Негизги мамиле этиш сөз билдирген кыймыл-аракеттин, ал – абалдын субъектиси сүйлөм ичинде ээлик милдетти аткарган сөз аркылуу туюнтулгандыгын көрсөтөт. Анын өзүнчө мүчөсү жок. Ошондуктан этиш сөз сөздүктөгү турпатында негизги мамилеге туура келет.

Мисалы:

Ormancı ağacı kesti. Токойчу дарактарды кести.

Çocuk hasta oldu Бала ооруду.

Бул мисалдарга kes-, hasta ol-, этиштери негизги мамиледе келип, kesmek аракетинин субъектиси ormancı сөзү, hasta olmak абалынын субъектиси çocuk сөзү аркылуу берилгендигин көрсөттү. Ошол эле учурда ormancı, çocuk сөздөрү сүйлөмдө ээлик милдетти аткарды.

Ошентип, түрк тилинде да, кыргыз тилинде да негизги мамиле калган баардык мамилелердин уюшулушуна негиз болуп эсептелет. Ошондуктан негизги мамиледеги этиш сөз катышкан сүйлөм калган мамиледеги сүйлөмдөргө негиз болуп кызмат аткарат. Тил

теориясында негизги сүйлөмдүн туюк же башка мамиледеги сүйлөмдөргө өзгөрүп түзүлүшү синтаксистик трансформация деп аталат [Храковский 1973].

Туюк мамиле

Туюк мамиле негизги сүйлөмдө ээлик милдетти аткарып, кыймыл-аракеттин субъектисин билдирген сөздүн түшүрүлүп, анын ордуна колдонулган объектилик маанидеги сөздүн ээлик милдетти аткаргандыгын көрсөтөт.

Мисалы:

Çocuk samı kıldı. Бала терезени сындырды.

Sam kırıldı. Терезе сындырылды

Келтирилген эки сүйлөмдүн биринчисинде kır- этиши негизги мамиледе колдонулду. Демек, (1) сүйлөм – негизги сүйлөм. Анда кыймыл-аракеттин субъектиси сүйлөмдүн ээси болгон сосук сөзү аркылуу, анын объектиси тике толуктоочтук милдетти аткарган sam+ı (терезе+ни) сөзү аркылуу берилди.

Сүйлөм – негизги, (1) сүйлөмдүн туюк мамиледеги туундусу. Анда кыймыл-аракеттин субъектисин билдирген сөз түшүрүлүп, анын ордуна ээлик милдетти аткарган объектилик маанидеги sam (терезе) сөзү колдонулду. Демек, (2) сүйлөмдө kır- этишинин туюк мамиледеги kırıl- турпатында колдонулушу (1) сүйлөмдөгү субъектини билдирген çocuk (бала) сөзүнүн түшүрүлүп айтылышын жана ошол эле учурда объектинин (sam) ээлик

Түрк тилинде туюк мамиле -il мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. Бул мүчө төмөнкүдөй варианттарда колдонулат:

-il, -il, -ul, -ul;

-n;

-in, -in, -un, -un

Көрсөтүлгөн варианттардын ичинен (1) топтогулар (I дан башка) үнсүз менен аяктаган сөздөн кийин келет:

açıl ачыл

kesil кесил

duyul угул

kurul курул

gömül көмүл

görüşül карал ж.б.

[Ergin 1994: 208; Иванов 1977: 4]

(2) топко кирген –n варианты үндүү менен аяктаган сөздөн кийин айтылат:

başlan баштал

beklen күтүл

kazıl казыл

уikan жуул

boyan бойол

toplan топтол

[Ergin 1994: 208; Кононов 1956: 197; Иванов 1977: 8].

Ал эми (3) топтогу варианттар I тыбышы менен аяктаган сөздөн кийин колдонулат:

alın алын

bilin билин

bulun табыл

bolun бөлүн

Көрүнүп тургандай туюк мамиле мүчөсү кыргыз тилинде да өйдөкүдөй эле варианттар менен тастыкталат. Бирок, -ын/-ин/-ун/-үн/-н варианттары, түркчөдөн айырмаланып, соңку муунда л тыбышы катышкан сөздөрдөн кийин гана айтылат:

сыйлан алын

шайлан салын

ийлен билин

сүйлөн жулун ж.б.

Туюк мамиледе эки тилде тең, негизинен, өтмө этиштер колдонулат. Ал эми алардын маани жактан болгон өзгөчөлүктөрүн кененирээк ачып көрсөтүү үчүн атайын иликтөө жүргүзүү шарт.

Кыргыз жана түрк тилдери бир тамырдан тараган тектеш тилдер болуп саналат. Мындай тектеш тилдердин ортосунда окшош тилдик кубулуштардын болоору мыйзамченемдүү көрүнүш. Аталган эки тилдин ортосундагы окшош кубулуш катары этиштин мамиле категориясын салыштырма планда карап чыктык.

Биринчи бап теориялык маселесине арналып, анын таянычы катары С.Кудайбергеновдун “Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы”, “Кыргыз тилинде этиштин жасалышы”, “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” деген эмгектери, А.Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштар”, И.Абдувалиевдин “Кыргыз тили (морфология)”, С.Давлетов, С.Кудайбергенов “Азыркы кыргыз тили (морфология)” деген эмгектер пайдаланылды. Мындан тышкары түрколог окумуштуулардын эмгектеринен да каралды (Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах, И.А.Андреев, Е.И.Убрятов, М.А.Черсов, Н.К.Дмитриев, И.А.Батманов, Э.В.Севорятон, С.Е.Малов ж.б.).

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. Б: 1997.
2. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Бишкек: 2009.
3. Азыркы кыргыз тили. Сөз түркүмдөрү. 2-бөлүм. Ф: 1958.
4. Антелава Г. И. Краткий турецко-русский словарь новых турецких слов. Тбилиси, 1978.
5. Ахматов Т. К., Давлетов С. А., Жапаров Ш. Захарова О. Киргизский язык. Ф: 1975.

